

NR-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER

Årg. 4 1976, Juni

Nr 2

Redaktionens adress: Ing. Erik Witting, Torngatan 64, S-54200 MARIESTAD

Da papiret fikk innpass i Sverige
1345 - 1500

av

HAAKON M FISKAA

I tidlig mellomalder var pergament det eneste kjente skrivemateriale i de nordiske land, skjønt papiret da både var kjent og ble brukt i Sydeuropa. En klar bekreftelse på denne påstand har vi i det hjertesukk den pavelige nuntius, Petrus Gervasii, kom med i 1331, da han oppholdt seg i Lund for å samle inn Peterspengene fra de nordiske land.

Han trengte et materiale til regnskapet og måtte kjøpe 12 pergamentskinn til dette bruk fordi det var umulig å skaffe papir på stedet ("quia papirus in dicto regno non invenitur"). (1)

Få år senere endret dette forhold seg plutselig og definitivt. I perioden 1334-45 oppholdt nemlig den svenske prelat, senere biskop Egisl (Ödgisl) seg ved kurien i Avignon. Han var der som utsending fra den svensk-norske konge, Magnus Eriksson, som naeret sterke ønsker om et godt forhold til pavestolen.

I dette kirkelige sentrum var papiret allerede velkjent, noe vi blant annet forstår av at "ypothecarius curie" Ademar Barrani hadde dette produkt til salg i sin handelsbod sammen med kolonialvarer, speserier, rosenvann og rødt voks. Man har antatt at Egisl skaffet seg et parti av det nye, hvite og vakre skrivematerialet hos ham og tok det med seg da han i 1345 reiste tilbake til Sverige for å overta bispestolen i Västerås.

Da bispem forlot Avignon reiste han fra en gjeld på 3.100 floriner til 4 kjøpmenn på stedet. De la sine krav på ham frem for pavestolen, som dømte Egisl til å betale gjelden. Paven anmodet bispem i Strängnäs om å forkynne avgjørelsen for sin kollega i Västerås, som omgående underrettet sine embedsbrødre om at kravet var uberettiget, ettersom han allerede hadde betalt gjelden. Denne korrespondansen, som omfatter 5 brev på papir, ble skrevet av presten Borquardus Johannis, som var biskop Egisls sekretaer. Det kan neppe vaere tvil om at han fikk brev materialet i bispem kanselli. (2)

(1) Ernst Nygren: Huru papperet kom till Sverige (En bok om papper, Upps. 1944, s 118)

(2) Sv.Dipl. D.5. Sth 1853-63, nr 3955,4002,4003,4009,4010

To år senere, i 1350, finner vi papiret på Gotland der borgermester og byråd i Visby benyttet det til en skrivelse man sendte til magistraten i Reval. (3) Det påfølgende år skrev uppsaladekan Sigfredus Rotgeri et innlegg på papir under et opphold i Lund mot kong Magnus Erikssons planer om ny erkebisp i Sverige. Det er verd å merke seg at også han hadde oppholdt seg i Avignon, der han sikkert hadde fått kjennskap til det nye skrivematerialet. Han nevner forøvrig i sitt brev at privilegiene for Uppsala domkirke var "in papiro registrata". (4) Dette tør tyde på at man allerede omkring 1350 kjente til og brukte papir i erkebispens kanselli.

Disse opplysningene viser at det i første rekke var høyere geistlige herrer som introduserte det nye materialet i Sverige. Med full rett må vi derfor kunne hevde at det var biskop Egisl i Västerås som først bragte papiret til Sverige og til Norden fra kurien i Avignon og dermed fremkalte en dyptgripende forandring i gamle tilvante kulturforhold i nordisk mellomalder.

Vi bør også merke oss at en følge av at geistlige personer på den tid var kongens kanslere var at papiret tidlig kom i bruk også i kongsgården i Jönköping. Vi har bevart et kongebrev derfra fra 1353. I løpet av de følgende 20 - 30 årene spredte så det nye materialet seg til en lang rekke sentra, til klostre og kirker i de områder som den gang var de viktigste i Sverige, det vil si Uppland nord for innsjøen Mälaren, Södermanland og Östergötland syd for denne sjøen samt til enkelte andre strøk mellom Östersjøkysten og de store innsjøene Vättern og Vänern.

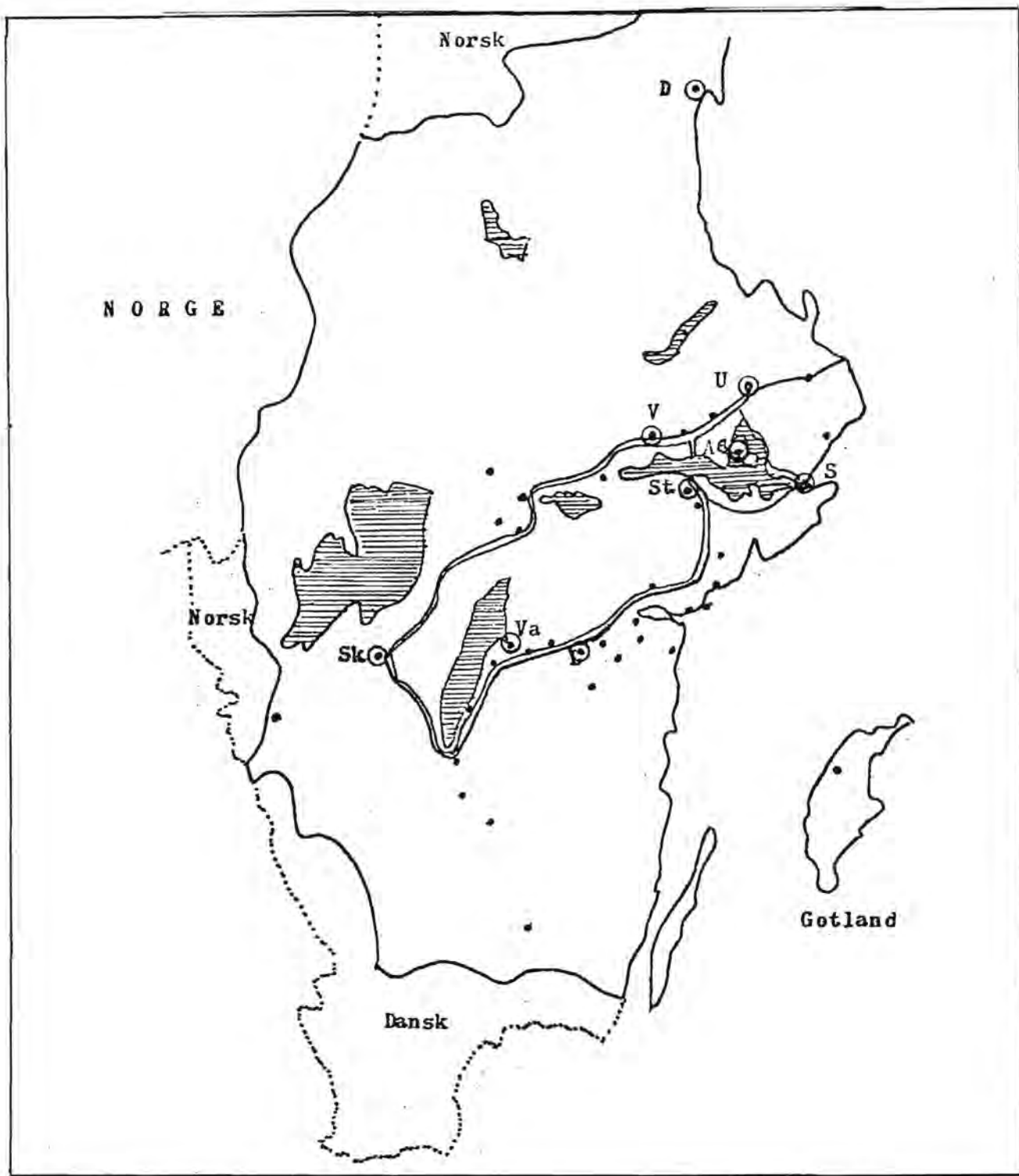
Fra gammelt av hadde tyngden av landverts ferdsel og varetransport fulgt Erikskatan fra Uppsala til Västerås, derfra over Mälaren til Strängnäs og videre mot syd til Norrköping, Linköping og forbi Vadstena kloster til Jönköping ved sydenden av Vättern. Derfra fortsatte vegen mot nordvest til bispe-setet Skara i Västergötland og videre mot nordøst til Örebro-Arboga-Västerås-Uppsala. Fra Stockholm var det et svakere utbygd vegsamband mot sydvest til Strängnäs og Erikskatan der, dessuten et annet mot nordvest til bispegården i Arnö og Erikskatan på den kant.

Ut fra de stedsnavn som vi finner på papirdiplomene fra 1345-1420 kan vi slå fast at de fleste av brevene ble skrevet i større og noen mindre lokaliteter som lå nær den gamle ferdselsvegen. Dette tyder avgjort på at man hadde større mulighet for å skaffe seg papir langs denne trafikåren enn i mer avsides strøk, hvor materialet dukket opp langt senere, således i Delsbo i Helsingland først i 1398 og i Dalarne i begynnelsen av 1400-årene. (Kfr. kartskisen.)

Oversikten foran bygger på de kilder og data som foreligger i de trykte svenske diplomatarier. Disse er bare ført opp til 1420. Fra denne eldste perioden i svensk papirhistorie har man i alt bevart 4.216 brev på pergament (94%) og 175 på papir (4%). Det vil si at det nye skrivematerialet tilsynelatende bare spillet en helt underordnet rolle enda. Men foruten dette brev-materialet har man også bevart en del ganske voluminøse papirhåndskrifter som klart viser at det nye produktet nok hadde oppnådd en adskillig større anvendelse enn det foreliggende brev-materiale gir inntrykk av.

Som eksempel på dette kan vi nevne et regnskapshefte på papir som mecklenburgeren Raven von Barnekow førte så tidlig som i 1365-67 over inntekter og utgifter han som panthaver hadde av Nyköping slottslen. (5) Dette heftet er

(3) Sv.Dipl. 6 nr 4656. Sth 1878. (4) Sv.Dipl. 6 nr 4747. Sth 1878.
 (5) E Nygren: Huru papperet kom till Sverige (En bok om papper. Upps 1944, s 125.)

S Y D S V E R I G E I M E L L O M A L D E R E N
 Papirfunn 1345-1420

==== Eriksgatan. • Markerer funnsteder for papir.

Västerås (V)	funnet	7	papirbrev fra	1345-1412
Vadstena (Va)	"	8	" "	1350-1412
Stockholm (S)	"	11	" "	1366-1420
Arnö (A)	"	6	" "	1373-1415
Linköping (L)	"	13	" "	1380-1413
Strängnäs (St)	"	8	" "	1381-1420
Uppsala (U)	"	5	" "	1381-1419
Skara (Sk)	"	4	" "	1397-1413
Delsbo (D)	"	1	" "	1398
Fra 47 andre steder	"	112	" "	1350-1420

av spesiell interesse fordi det mellom papirbladene er skutt inn pergamentblad som forsterkning - en praksis som var velkjent ute i Europa i tidlig mellomalder og som var begrunnet i en viss frykt for at det nye materialet ikke var holdbart nok.

Vi nevner også et par andre eksempler på den relativt solide posisjon papiret hadde i Sverige i 2. halvdel av 1300-årene. Ved Strängnäs domkapittel var kannik Johannes Swenonis i 1380-årene opptatt med å skrive et "Breviarium" til bruk i byens domkirke. Det var en foliant på 257 papirblad (Cod.Upps. C.416 fol) - en papirmengde som svarer til 128 plane ark.

Da han i 1387 ble viet til munk i Vadstena kloster som var åpnet 3 år tidligere, tok han med seg denne folianten og en prekensamling (Cod.Upps. C.14 qv) som han skrev i 1384 og som var på 32 papirblad, svarende til 8 plane ark. Og her i klosteret skrev han en annen prekensamling (Cod.Upps. 333 qv), antakelig i 1388/90 på 300 papirblad i kvartformat, svarende til 75 plane ark. (6)

Til sammen trengte han 211 plane ark til disse skriftene - et ganske betydelig kvantum på et så tidlig tidspunkt i svensk papirhistorie. Det fallt tydeligvis allerede lett iallfall for klosterfolk å skaffe seg det nye materialet.

Som nevnt ble papiret tatt i bruk i kongens kanselli i 1353 og senere fulgte man denne praksis fra tid til annen under de skiftende konger. Av særlig interesse er det dog at dronning Margrethe, som regjerende overhode for Danmark, Norge og Sverige, i 1397 innkalte fremtredende representanter fra hvert land til et møte i Kalmar by i anledning av hennes etterfølger, kong Erik av Pommern's kroning som hersker over de 3 riker. Da denne seremoni var avviklet med pomp og prakt la hun frem for stormennene et utkast til en avtale om et felles styresett for landene - i virkeligheten en unionsforfatning. (7) Dette viktige aktstykket ble nedtegnet på papir og beseglet på behørig måte direkte på dokumentet - noe som var ganske enestående etter som man tidligere alltid skrev traktater og offentlige avtaler på pergament med hengende segl.

Dronningens interesse for det nye skrivematerialet viste seg også senere, således i 1400 da hun benyttet papir til Vadstena bys privilegier med hennes sigil trykt "oppa ryggin". (8) Da hun i 1403 lot skrive en kontrakt om giftermål mellom kong Erik av Pommern's søster og hertug Johan av Bayern, ble papir også benyttet. (8)

Den praksis hun insisterte på denne måten tyder avgjort på at hun ikke naeret noen nevneverdig skepsis til papirets holdbarhet. Hennes etterfølger, kong Erik av Pommern, fulgt samme praksis og lot sitt kanselli utferdige både forordninger, meddelelser til kirker og klostre, samt andre offentlige skrivelser på papir. Av særlig interesse er hans freds-, vennskaps- og forbundstraktat mellom Sverige og Norge som ble nedtegnet på papir i 1441.

Skjønt vi kan påvise en så klar forståelse av papirets gode egenskaper fra kongers og administrasjoners side, naeret dog enkelte stadig visse tvil om materialets holdbarhet til viktigere dokumenter. Tydeligst kom denne skepsis til uttrykk i en skrivelse fra Vadstena kloster til kongen i 1447, der man bad om en kopi på pergament av et gavebrev han hadde tilstillet klosteret på papir. Til samme tid fant man det nødvendig å forsterke klosterets jordbok med pergamentblad innskutt mellom papirbladene.

(6) A Malin: Studier i Vadstena klostrets bibliotek. (N.Tidskrift.f.B.o.B. 13. Upps. 1926, s 148.) (7) Repert.dipl.regni Danici mediaevalis. R.I/2 nr 4128. Kbh 1896.

(8) E Nygren, l.c. s.124.

I perioden 1345-1420 ble papiret brukt ganske ofte til geistlige saker. Man har bevart 11 slike dokumenter og et tilsvarende antall gavebrev på jordgods for sjælemesser foruten 3 "Skydds brev" til klostre.

I betraktning av den skepsis enkelte naeret om det nye materiales holdbarhet virker det overraskende at man allerede i papirets tidligste epoke i Sverige så seg tjent med å skrive et testamente og 3 brev med tilknytning til testamenter på papir. Det vanlige var enda at man nedtegnet slike viktige dokumenter på pergament.

Det er ellers bemerkelsesverdig at vi støter på 14 domsakter på papir fra ovennevnte periode. En betydelig anvendelse fikk materialet også til brev om kjøp og salg og om arv og skifte av jordgods. Man har bevart 69 slike aktstykker fra nevnte tid.

I tillegg til dette brev materialet har man også bevart minst 5 papirhåndskrifter fra tiden like før 1400. De fleste er prekensamlinger som ble skrevet i Sverige og nu beror i Uppsala universitetsbibliotek. De representerer et betydelig papirkvantum tilsammen. Man har også en samling svenske helgenlegender som ble nedtegnet av domprost Laurentius Odonis i Linköping på papir i begynnelsen av 1400-årene. Dette skrift omfatter 251 kvartsider og eies nå av Sächsische Landesbibliothek i Dresden (Cod.A.122). (9) Vi nevner også at svenske munke som studerte i Prag mot slutten av 1300-årene ofte bragte med seg hjem omfangsrike papirbind som de hadde ervervet eller skrevet under sine studier der. På denne måten ble det nye materialet også kjent iallfall innenfor kloster-kretser. (9)

At papiret også ble benyttet til visse litterære sysler viser et par Birgitta-autografer fra slutningen av 1300-årene. (10) Det samme kan man også si om et bind "Poesier" på 137 folioblad, som ble skrevet i Aakeby nonnekloster i Östergötland omkring 1400. (11)

Da papiret var kommet i bruk i kongens kanselli og de sentrale administrative kontorer, fant det naturlig nok snart vegen ut til de sivile embedsmennene og lavere tjenestemenn omkring i landet. Det er for så vidt betegnende at en stor del av de eldste papirdokumentene fra denne perioden er skrevet av adelsmenn, godseiere, dommere, herredshøvdinger, borgermestre og byråd. En høytstående person som Sveriges rikeste mann, drottseten Bo Jonsson Grip benyttet papir ganske ofte til sine skrivelser og det samme var tilfelle med erkebisp Birger Gregersson, som både brukte det nye materialet selv og mottok papirbrev fra andre, deriblandt fra Katarina Ulfsdotter da hun korresponderte med ham om kanoniseringen av hennes mor, den helige Birgitta.

Det er også interessant å erfare at borger i Stockholm Jonis Kathamagher i 1386 benyttet papir til et brev og omkring 1400 støter vi på det første kjente privatbrev på det nye materialet, idet Nils Bengtsson da henvendte seg til sin venn, presten Claus Helsing i Uppsala med en bønn om hans hjelp i en sak av rent privat karakter. Brevet ble brettet sammen så det fikk form av en konvolutt og mottakerens navn ble påført på utsiden av den lille pakken. (12)

Ganske overraskende er det at man allerede på et så tidlig tidspunkt fant å kunne benytte papir for å nedtegne hvor de forskjellige grensemekene mellom Karelen og Russland var plassert. (13)

(9) E Nygren, l.c. s.130 (10) E Nygren, l.c. s.128 og 146.

(11) Ms A.M.fol.191. Det Kgl.Bibl.Kbh. (12) Meddelanden från Svenska

(13) L.c. nr 108.

Riksarkivet III nr 103. Sth
1891.

Fra gammelt av presset man 2 - 3 likelydende brev- eller dokumenttekster inn på ett og samme pergamentblad, men med et visst mellomrum mellom dem. Med kniv eller saks delte man så bladet tvers over i disse mellomrummene enten etter en bølgelinje eller en siksaklinje. På denne måten fikk man 2 eller 3 selvstendige og likelydende skriftstykker som gjensidig var kopier av hverandre. For å kontrollere at de var det, kanskje lenge etterpå, sammenholdt man kantene i det ene dokumentet med tilsvarende kant i det andre. Passet de nøyaktig sammen var dette bevis for at det var likelydende brev man hadde for seg. Metoden ble kalt "Chirographum" eller "Charta partita" hvis begge kanter var siksakformet. (14)

I 1377 benyttet erkebisp Birger Gregersson seg av sistnevnte metode på en erklæring i 3 eksemplarer han lot skrive om en del bøker han innleverte i Arnö kirkes arkiv for oppbevaring. Så vidt vites var det første gang at "Charta partita" ble anvendt på et papirdokument i Sverige.

Fra tiden etter 1420 har man bare spredte tilgjengelige opplysninger om diplomer i Sverige. Av den grunn tallet den kjente papirhistoriker Ernst Nygren opp 3.310 papirbrev i Riksarkivet i Stockholm, derav ca 1880 i det såkalte Sturearkiv som befinner seg der, samt 133 i Uppsala universitetsbibliotek, 25 i Jönköpings stadsarkiv og 9 i Stora Tuna kirkearkiv, eller i alt 3.477 papirdiplomer fra perioden 1421-1520. (15)

Disse tallene taler sitt tydelige språk om et sterkt oppsving av det nye skrivematerialet til brev og dokumenter mot slutningen av mellomalderen i Sverige. Anvendelsen av det tiltok så hurtig at vi med god grunn må kunne anta at pergamentet på det nærmeste hadde utspilt sin rolle på dette området.

Et klart inntrykk i denne retning får vi også av riksforstander Svante Nilssons brevsamling fra perioden 1491-1513. Den ligger i Riksarkivet i Stockholm og inneholder 157 brev, derav 152 som er skrevet på papir. Samme forhold viser også en annen samling i arkivet som omfatter 44 brev, hvorav 37 er på papir. (16) Disse brevene er skrevet av fremstående personer og blant dem finner vi en såkalt "Cedula" eller et nyhetsblad som i virkeligheten var tidens form for aviser.

I denne siste fase av mellomalderen fikk papiret en stadig bredere anvendelse, noe vi klart ser av at materialet ble benyttet på flere og flere samfunnsområder i samtiden. Man har således bevart 49 regnskapshefter, 15 jordbøker, 24 kopibøker, 18 domsbøker, enkelte inventarlistene og andre liknende optegnelser. Alle disse er skrevet på papir. Men foruten til slike praktiske formål brukte man papir i stor utstrekning også til litterære sysler, særlig i klostrene, hvor man var sterkt opptatt med kopiering av eldre skrifter. Vi kan således nevne at av 13 slike papirhåndskrifter som nå eies av Uppsala universitetsbibliotek er en foliant på 96 blad, 9 kvartbind på i alt 2.487 blad og 3 oktavbind på 222 blad tilsammen. (17) Omregnet til kvartformat representerer disse håndskriftene ca 2.950 blad.

Det tok lang tid å skrive av slike voluminøse verker, særlig fordi arbeidet måtte utføres nitid og nøyaktig. Det ble derfor et naturlig ønske særlig blandt geistlige å gjøre bruk av andre og mindre tidkrevende metoder for mangfoldiggjøring av skrifter. I første rekke var det bøker til bruk under

(14) Kulturhist.leksikon f.nord.middelalder II s.561. Oslo 1957.

(15) E Nygren, l.c. s.125. (16) Arvid Siggessons brevväxling (Gamla papper angående Mora socken. II s.9 ff. Västerås 1932.)

(17) A Malin, l.c. s.130 ff.

messene i kirkene man hadde et sterkt behov for og det falt derfor naturlig at man tidlig ble interessert i mekanisk trykning av slike verker. Gutenbergs epokegjørende oppfinnelse var jo enda den store nyhet for mange.

Vi må tro at et slikt ønske var fremherskende hos erkebisp Jacob Ulfsson da han i 1477 tok initiativet til et universitet i Uppsala. Noe av det første han gjorde da denne planen var realisert var jo å innkalle lübeckeren, boktrykker Johann Snell, fra København, hvor han hadde virket en kort tid.

I 1483 kom han til Stockholm der han etter oppdrag av erkebisp trykte en "Dialogus creaturarum optime moralizatus" på papir. Skriftet inneholder 157 blad og er i kvartformat. Riksbibliotekar Isak Collijn undersøkte papiret i publikasjonen og fant 15 forskjellige typer, hver med sitt individuelle vannmerke. (18) Et komplett eksemplar av skriftet, som eies av Uppsala universitetsbibliotek, inneholder 10 av disse papirsortene, mens andre bevarte eksemplarer av trykket viser varierende papirtyper med andre vannmerker. Dette forhold er et klart bevis for at boktrykker Snell ikke rådet over tilstrekkelig papir av samme sort da han begynte trykningen, men måtte skaffe nye forsyninger 15 ganger etter som arbeidet skred frem.

I 1484 trykte Jacob Snell også et "Missale" for Uppsala erkestift. Dette synes dog å være trykt på pergament. Samme år trykte han imidlertid et avladsbrev, hvorav 2 varianter er bevart, den ene trykt på pergament og den andre på papir som viser et fransk vannmerke. (19) Av denne sistnevnte variant foreligger det 14 eksemplarer som Collijn fant i 1907 innlagt i permene på et 4-binds verk trykt i Strassburg i 1480. Sannsynligvis er disse papir-eksemplarene korrekturavtrykk av den satsen som Snell brukte for å trykke pergamentbrevet.

Da Snell var ferdig med disse arbeidene forlot han Sverige, men i 1486 kom en annen boktrykker fra Lübeck, nemlig Bartholomaeus Ghotan, som også slo seg ned i Stockholm. (20) Alt i 1487 fullførte han trykningen av et "Missale Strengnense" på papir. Det inneholder 277 folioblad og ble trykt i 170 eksemplarer etter bestilling av bispen i Strängnäs. (21) Ved hjelp av disse tallene kan vi regne ut at hele opplaget krevde 47.090 folioark i fallet tilstand, hvilket svarer til 23.545 plane ark eller vel 47 ris papir. Dette betydelige kvantum tyder avgjort på at det ikke lenger var noe problem for en boktrykker å skaffe seg tilstrekkelige mengder av det nye materialet i Sverige, iallfall ikke når han som Ghotan hadde gode forbindelser i Lübeck som alt hadde utviklet seg til hovedleverandør av papir og bøker til Sverige og Danmark.

I 1487 trykte Ghotan også et "Psalterium Upsalense" med 120 papirblad i folioformat. (22) De 12 eksemplarene man har bevart av dette skriftet representerer således 1.440 folioblad eller 720 plane ark.

(18) I Collijn: Katalog der Inkunabeln der Kgl. Bibliothek in Stockholm. T.II, H.1 s.19 ff + Wasserzeichen. Sth 1916.

(19) I Collijn: l.c. s 91 ff.

(20) ~~C R Gardberg: Boktrycket i Finland, I, s.12 f. Helsingf 1948.~~

(21) Sveriges bibliografi intill år 1600. I s.71 Upps 1934

(22) Sveriges bibliografi intill år 1600. l.c. s.78

I betraktning av de forholdsvis betydelige kvanta papir man faktisk kan påvise på svensk område fra slutningen av 1400-årene, dels i diplomer, men særlig i større litterære verker som enten er bygget opp heterogent eller sammensatt av flere enkeltskrifter som er heftet sammen i bind, må vi kunne gå ut fra at det nye skrivematerialet definitivt hadde slått gjennom i Sverige i begynnelsen av 1500-årene.

Omkring 1525 var iallfall papirforbruket blitt så vidt stort at biskop Hans Brask da fant grunn til å anmode kannik Petrus Benedictus i Linköping om nøye å gi akt på papirmøller i Tyskland som han skulle besøke. Han ble også bedt om å få med seg hjem en papirsvenn som kunne reise en papirmølle i Sverige. (23) Det foreligger ingen opplysning om at denne planen ble til virkelighet.

(23) Lars Sjödin i "En bok om papper". Upps. 1944, s.154.

Da papiret kom til Finnland

1350 - 1637

Med freden i Nöteborg 1323 mellom kongen av Sverige og fyrsten av Novgorod ble landområdet nord for Finskebukten lagt under svensk herredømme. Østgrensen for dette området ble trukket fra Systerbäck noen kilometer nord for Nevas munning mot nordvest over Nyslott-Kuopio til Pyhäjoki ved Den botniske bukt.

Den geistlige administrasjon av området vest for denne grensen ble lagt under bispen i Åbo, mens den militære og sivile administrasjon ble lagt under drottstenen i Sverige som utøvet sin makt og myndighet gjennom høvedsmenn og fogder på slottene i Åbo, Viborg og Raseborg.

Tyngden av befolkningen, for det meste av svensk herkomst, bodde i et relativt smalt, oppdyrket belte langs kysten mot Finskebukten, Østersjøen og Den botniske bukt. Inne i landet levde andre folkestammer spredt over store områder.

Som påvist under avsnittet om Sverige var det høyere geistlige herrer som mest aktivt innarbeidet det nye skrivematerialet der i den eldste papirhistoriske perioden. I Finnland som administrativt var nær knyttet til Sverige, ble det de sivile embeds- og tjenestemenn som først tok papiret i bruk, mens geistligheten kom med langt senere.

Papirets opptreden på finsk jord føregikk dessuten adskillig hurtigere enn i moderlandet, blant annet fordi forbrukerne av det hadde forholdsvis lett adgang til å skaffe materialet fra sine svenske overordnede og embedsbrødre. I mindre utstrekning fikk de papiret fra sine forbindelser i Reval og Riga.

Den eldste kjente papirforekomst på finsk område er et brev som fogden Gerike Skytte på Åbo slott sendte til borgermester og råd i Reval i september 1350 med anmodning om å beslaglegge et skip som tilhørte kong Albrecht av Sverige. (24)

Fra 1364-65 har man bevart 5 papirbrev, hvorav 3 er skrevet i kong Albrechts kanselli under hans opphold i Åbo og 2 av høvedsmannen på Åbo slott og hans kollega på Viborg slott. For øvrig er det bevart et papirbrev fra 1370 og et annet fra 1374 foruten 3 brev fra årene 1384-85. Ett av disse sistnevnte brevene ble skrevet i Mäskälä i Tavasteland i 1384 av underlagmann Olof Pederson, som avsa dom i en tvist om en gårdeveg. Dette brevet er et eksempel på at papiret allerede så tidlig ble benyttet ute på landsbygden i Finnland. (25)

Fra 1395-96 har man i behold en hel bunke papirbrev - 12 i alt - som klart viser at det nye materialet da hadde vunnet fast fotfeste i landet. (26) Høvedsmann Tor Bonde på Raseborg slott, nær det sted hvor Helsingfors senere ble anlagt, skrev 5 av disse brevene. Han var av svensk stormannsætt og var tydeligvis fullt fortrolig med det nye materialet da han ble høvedsmann på Raseborg. Vi kjenner i alt 17 brev som er skrevet av ham eller i hans kanselli på papir i perioden 1395-1410.

(24) F.M. (Finlands Medeltidsurkunder) I nr 576. Helsingf. 1910

(25) F.M. I nr 919

(26) F.M. I nr 1031-36, 1038, 1043, 1050-51, 1057-58.

Den økende tendens i bruken av papir som vi kunne iakttå i 1390-årene gjorde seg også gjeldende i perioden 1400-1420. Fra det første 10-år av dette tidsavsnitt har man bevart 2 - 5 papirbrev per år, fra 1410 har man 13 slike brev og fra perioden 1411-19 har man registrert 2 - 8 papirbrev per år. I 1420-årene fulgte så en meget sterk oppgang idet man fra denne tiden har bevart 35 papirbrev i alt.

Fra 70-årsperioden 1350-1420 har man i behold 513 diplomer i Finnland, 116 skrevet på pergament og 309 som nå bare er kjent i avskrift, slik at vi i alt kan regne med 425 brev på dette materialet fra denne perioden. Men i tillegg kommer 88 diplomer som er skrevet på papir, derav 6 samtidige avskrifter.

For å illustrere hvordan papiret innarbeidet seg som underlag for brev og dokumenter i denne eldste perioden av finsk papirhistorie, kan vi til sammenlikning ta med en oversikt over anvendelsen av det nye materialet til de samme formål i Sverige i 75-årsperioden 1345-1420:

	Sverige		Finnland
Antall diplomer i alt 4.216	{ 100% } 513 { 100% }
Skrevet på pergament 4.041	{ 96% } 425 { 83% }
Skrevet på papir 175	{ 4% } 88 { 17% }

Tabellen er et resultat av en opptelling av diplomene henholdsvis i Svenskt Diplomatarium og i Finlands Medeltidsurkunder fra de respektive tidsrum. Den viser at i Sverige ble bare hvert 25 brev nedtegnet på papir mens noe nær hvert 5 diplom ble skrevet på dette materialet i Finnland, hvor papiret således innarbeidet seg adskillig raskere til slike formål enn i moderlandet.

Forklaringen ligger først og fremst i at det var høvedsmenn og fogder på slottene som brukte papiret i Finnland, folk som vel i regelen selv var lese- og skrivekyndige. De hadde nok ofte også øvede kansellister til hjelp på sine embedskontorer. Men vi finner også en del papirdiplomer som ble skrevet av borgermestere og byråd rundt om i landet, mens geistligheten bare er representert med et brev som biskop Björn i Åbo skrev i ovennevnte periode.

Foruten domsbrevet fra Mäskälä i Tavasteland, nevnt ovenfor, støtter vi i begynnelsen av 1400-årene på en hel del papirbrev som ble skrevet ute på landsbygden av offentlige tjenestemenn som nok bragte materialet med seg fra de administrative sentra.

Vi nevner et dokument som ridder Krister Niklisson skrev i landsbyen Säkäjärvi ved Viborgbukten i 1410, 2 brev som fogden Mogens Djekn skrev samme år på Kastellholmen på Ålandsøyene og et brev fra Ingå som ridder Tomas von Vitzen skrev samme år.

Fra Huittula i Sääksmäki har man bevart et dokument om jordskifte skrevet av herredshøvding Olof Brodersson på papir i 1416 og fra Borgå foreligger et brev skrevet på samme materiale av ridder Klas Fleming. Han benyttet også papir til et brev han skrev i Runagård i Sagu sogn samme år. Vi tar ennvidere med et papirdokument som fogd Valdemar Djekn skrev på Tavastehus i 1420 angående et arvespørsmål. (27)

(27) F.M. II nr 1310, 1313, 1331, 1486, 1519, 1550, 1646

Disse eksemplene viser klart nok at det nye skrivematerialet alt tidlig på 1400-tallet var blitt kjent i Finnland og mer og mer fikk innpass i landdistriktene særlig omkring de faste slottene. (Kfr kartskissen.) Og omkring 1440-50 var det frem for alt den myndige og fremskrittssvennlige biskop Magnus Taste i Åbo som var foregangsmann på dette spesielle området sammen med slottsherrene Krister Niklissøn og Karl Knutson Bonde, som senere ble konge av Sverige.

Et spørsmål som det kan være av interesse å få belyst er hvor brevene havnet og hvem adressatene var. En gjennomgåelse av det foreliggende materialet viser at de aller fleste papirbrevene ble sendt til andre land, således 57 til borgermester og råd i Reval, denne byen ved Finskebukten som Den tyske orden kjøpte av Danmark for 19.000 Mark i 1345-46. (28) Noen få brev ble sendt til de livlandske byene, ett til Narva, ett til Lübeck og 2 til Novgorod.

Denne forholdsvis omfattende korrespondansen på papir resulterte dog ikke i en tilsvarende bruk av det nye materialet til brev fra utlandet til Finnland. I hele perioden 1350-1410 fikk mottakere på finsk side bare 27 papirbrev fra andre land, først og fremst fra byrådet i Reval, men også fra Lübeck, Dorpat og Novgorod.

Et annet spørsmål av interesse er hva brevene handlet om? Var det saker av liten betydning eller av stor rekkevidde? En undersøkelse viste at de fleste brevene til Reval dreiet seg om embeds- og tjenestmessige henvendelser angående frigivelse av varer og skip som myndighetene der hadde beslaglagt. I mange tilfelle gjaldt det klagemål over sjørøveri langs de finske kystene, blant dem også over Vitaliebrødrenes herjinger. Ofte gjalt henvendelsene finske borgeres fengseling i Reval mistenkt for ulovlig virksomhet. Ikke sjelden var det pengesaker, særlig gjeldskrav, man drøftet i brevene.

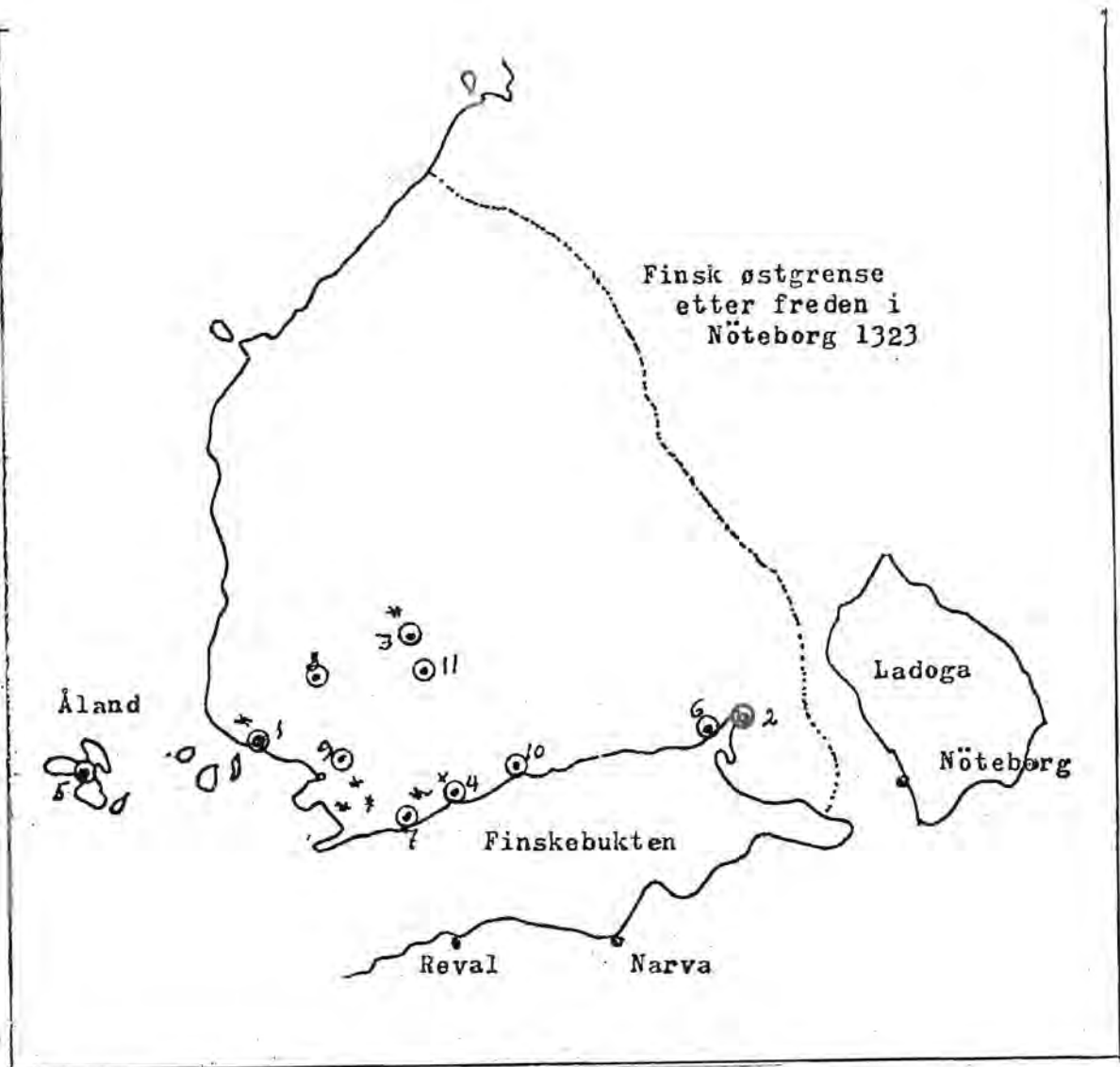
Brev og dokumenter angående innenrikske spørsmål dreiet seg om enkelte jordnære forhold som jordskifte og liknende, foruten byborgeres klagemål over voldelige overfall på russiske kjøpmenn og forskjellige økonomiske misligheter. Vi nevner også at 2 brev på papir fra 1365 har karakter av privatbrev.

Fra perioden 1421-40 har man bevart 217 papirbrev som er skrevet i Finnland, men bare 65 originale pergamentbrev foruten 159 avskrifter i registranter, kopibøker og kodekser. Disse må vi anta for de aller flestes vedkommende er kopier av pergamentbrev, slik at denne gruppen trolig representerer 224 diplomer i nevnte periode. Det vil da si at man i dette tidsrum benyttet omtrent like ofte papir som pergament til brev og dokumenter.

I begynnelsen av 1440-årene inntrådte det en plutselig og sterk tilbakegang i bruken av det nye materialet i Finnland. Mens diplomene fra perioden 1421-40 viste ca 50% på papir og tilsvarende mange på pergament, utgjorde papirbrevene bare 2% i perioden 1441-50 og 7% i perioden 1451-60, mens pergamentdiplomene da representerte 93% av alle bevarte brev og dokumenter. Denne sterke nedvurderingstendens av papiret holdt ved til omkring 1500, med en årlig variasjon fra 10 til 30 % per 10-år.

Det vil neppe være mulig å peke på de konkrete årsaker til dette sterke tilbakeslaget for papiret. Det var jo fremdeles de svenske høvedsmenn og deres tjenestemenn omkring i landet som nyttet materialet mest, men etter hvert kom også bispen i Åbo og særlig Nådendal kloster med i bildet. For klosteret kan vi nevne som en reell grunn til dets reserverte holdning overfor det nye materialet at det stod i nær kontakt med Vadstena kloster i Sverige, hvor man

(28) Svensk Uppslagsbok. B.8 sp.1020 Malmö 1964

FINNLAND I MELLOMALDEREN

Funn av papirbrev 1350-1450

1. Åbo	68 brev	1350-1445	7. Ingå	2 brev	1410-1450
2. Viborg	93 "	1365-1450	8. Huittula i Sääksmäki	1 "	1416
3. Mäskälä	1 "	1384	9. Runagård	1 "	1416
4. Raseborg	51 "	1395-1445	10. Borgå	4 "	1420-1441
5. Kastellholm	11 "	1410-1443	11. Tavastehus	1 "	1420
6. Säkjärvi	1 "	1410			

x Markerer funn av 1-5 papirbrev på vedkommende sted i perioden 1421-1450. I tillegg til disse brevene fant man enkelte andre på mindre steder ute på landsbygden, men disse er ikke avmerket på kartskissen.

Ja for dagen en klar misatillit til papirets holdbarhet enda i 1440-årene. Denne samme reserverte holdning overfor papiret var merkbar nok også i Nåden-dal kloster til samme tid og denne praksis holdt man konsekvent fast ved der til omkring 1490 da man igjen begynte å bruke papir, men fremdeles bare i liten grad sammenliknet med bruken av pergament.

Fra 1504 til 1516 hadde dog papiret en meget markert fremgang og oversteg nå pergamentet som brevmateriale. En optelling ga som resultat 274 (51%) papirbrev, 54 (10%) pergamentbrev og 212 (39%) avskrifter fra denne perioden.

Trolig som en følge av reformasjonsstridighetene fulgte en sterk tilbakegang i diplom-mengden i perioden 1517-30. Bare 81 (46%) papirbrev, 16 (9%) pergamentbrev og 75 (45%) avskrifter er bevart fra dette tidsrum eller 175 diplomer i alt.

Når det gjelder spredningen av det nye skrivematerialet på finsk område så hadde det nå fått innpass mange steder rundt om i länddistriktene, særlig da i bygder og landsbyer omkring de faste borgene og de lokale administrasjonssentra. I begynnelsen av 1500-årene var papiret nådd helt til de nordlige kyster i Den botniske bukt og som et resultat av utviklingen ble det nå ofte brukt av herredshøvdinger, lokale dommere, sogneprester, degner og andre skrivekyndige på det lokale plan til private og tjenestlige skrivelser.

I Finland som i andre land fikk geistlige og enkelte fremtredende privatpersoner gjerne sin utdanning ved universiteter, akademier og klostre i andre europeiske land, særlig i Frankrike og Tyskland. Omkring 1750 uttalte biskop Anders Rhyzelius at "adliga familier och andra förmögne i Finland hafva i Påvedömets tid älskat och högt verderat studier eller bokliga konster och hållit sina söner thertil icke allenast hemma i fäderneslandet, utan ock gjort bekostnad på them vid utländska academier." (20) Det ligger derfor i dagen at disse lærde menn ble betrodd høye embeder, særlig geistlige, når de kom tilbake til hjemlandet med sin gode innsikt og orientering både om kulturelle og praktiske forhold i andre land.

En av disse menn var biskop Konrad Bitz i Åbo, som i 1474 tok initiativet til en fornyelse av statuttene for domkapitlet. Blant adskillige andre endringer han fremmet forslag om var at en edsvoren sekretaer for framtiden skulle nedtegne alle vedtak som ble gjort, så man senere kunne finne tilbake til dem om nødvendig. Man gjorde også vedtak om at kapitlet skulle føre 3 bøker, en for kirkelige statutter, en annen for åndelige og en tredje for sivile saker. Til denne siste gruppen hørte blant annet Åbo domkirkes dyrbare registrant som av ettertiden er blitt kalt "Åbo domkirkes svartbok" fordi den var innbundet i svart pergament. (29)

Dette håndskriftet som antas påbegynt i 1474 er en papirkodeks på 329 blad hvor man førte inn 704 finske diplomer fra samtiden med tilhørende register. Man har også bevart en annen papirkodeks som har nær tilknytning til Åbo og som i ettertiden er blitt kalt "Skoklosters Codex Aboensis" fordi Finlands guvernør Per Brahe i sin tid bragte den til Sverige og lot den innlemme i Skoklosters bibliotek. (29) Dette skriftet har nå 174 blad, men pagineringen viser at det opprinnelig var 185 blad i boken. Også her ble diplomer fra samtiden ført inn, ofte de samme som vi finner i Svartboken.

(20) L.c. s.3

(29) Registrum ecclesiae Aboensis, utg. af Finlands Statsarkiv ved Reinh.Hausen. Helsingf 1890. S.1 ff.

Man har ingen eksakte opplysninger om hvor denne sistnevnte kodeks ble til, men språklige og skriftmessige detaljer tyder på at den ble skrevet i Åbo omtrent samtidig med Svartboken. I samme retning peker også det faktum at papiret i begge håndskrifter har samme vanmerke og derfor må være tilvirket av en og samme papirmølle, rimeligvis til samme tid.

Den mektige og myndige biskop Bitz hadde fått sin utdannelse i Leipzig og Bologna. De eksemplene vi har nevnt viser klart at han var fullt fortrolig med det nye skrivematerialet og sørget for å ha en relativt rikelig forsyning av det i domkapitlet i Åbo.

Nettopp på den tid han sat som biskop her, hadde hans nærmeste foresatte, erkebisp i Uppsala, sørget for trykning av et par av de viktigste liturgiske håndbøkene for svensk regning. Med den nære kontakt det var mellom disse 2 kirkeledere faller det av seg selv at Konrad Bitz måtte få kjennskap til disse skriftene. Med sin europeiske bakgrunn så han sikkert fordelene av å mangfoldiggjøre de samme håndbøkene på denne nye måten for geistligheten i i Åbo stift. Man har antatt som sannsynlig og selvfølgelig at bisp og erkebisp underhandlet om et slikt tiltak, for høsten 1487 dro Lübeckaren, boktrykker Bartholomaeus Ghotan tilbake fra Stockholm til Lübeck hvor han etter oppdrag satte i gang trykningen for finsk regning av et "Missale Aboense" som forelå ferdig i 1488. (20)

Denne messeboken var i folioformat og ble trykt dels på papir og dels på pergament. Da den forelå ferdig oppfordret biskop Bitz prestene i Åbo stift til å benytte den under gudstjenesten og lovet dem 40 dagers avlad om de etterkom hans ønske.

I 1522 ble en annen kirkelig håndbok trykt i Tyskland for finsk regning, nemlig "Mamuale Aboense". Den forelå både trykt på papir og på pergament. Papirutgaven har 70 blad i lite kvartformat. Det var visstnok Finnlands siste katolske biskop Arvid Kurck i Åbo som tok initiativet i dette tilfelle. (20)

Utover i 1500-årene ble en rekke kirkelige skrifter anskaffet til menighetene rundt om i Finland, men alle ble trykt i Sverige eller fjernere land. I 1617 hadde man planer om å opprette et trykkeri i Åbo med tilhørende bokhandel, men planen ble ikke realisert da. Ved utgangen av 1637 ble det imidlertid spørsmål om å opprette et akademi i byen og etter tidens skikk skulle man knytte et trykkeri til denne institusjonen. Disse planene ble da realisert og i tilknytning til dette laerdomssaete fikk Finland sitt første trykkeri i 1642. (20)

Etter hvert ble det et stadig stigende behov for papir og for å avhjelpe denne vanskelighet tok davsærende bisp i Åbo, Johan Gezelius, i 1667 initiativet til reisingen av en papirmølle på Thomasböle i Pajo sogn - den første i landet - for også å tilvirke papir til et nytt trykkeri som han startet i Åbo. (30) Omtrent samtidig fikk man også et trykkeri i Viborg. Begge innretninger er overbevisende eksempler på at papiret for lengst hadde slått helt igjennom i Finland.

(20) L.c. s.16 - L.c. s.64 ff.

(30) G Nikander: Lumpapparsbruken i Finland. Helsingf 1955. s.8

Prof.Dr. Joseph Schmidt-Görg: Wasserzeichen in Beethovenbriefen, im Beethoven Jahrbuch, Bonn 1966, S.7-79, mit Abbildungen. (Ja, das Datum stimmt!)

In der IPH-Information Jg.4, Nr.1 (Jan. 1970) habe ich über 'Entgleiste Wasserzeichenkunde' geschrieben. Obgleich für Beethoven's Briefe, die ja ebenfalls hauptsächlich aus dem Anfang des 19. Jahrhunderts stammen, das gleiche gelten dürfte, hat der Verfasser aus eigener Erfahrung die praktische Lösung des Problems gefunden, trotz (möchte man fast sagen) eingehender Studien mehrerer PPS-Publikationen und K. Th. Weiss' Wasserzeichenkunde, die er während 10 Jahren dabei betrieb.

Denn, wenn man diese Beethoven-Studie kritisch betrachtet, muss man zu dem einigermaßen traurigen Schluss kommen, dass das Datieren dieses späten Materials zwar mittels seiner Wasserzeichen geschehen kann, aber bitte nicht indem man die Herkunft der Wasserzeichen zu ermitteln sucht, sondern vielmehr durch Vergleichen mit dem datierten Teil der gleichen Sammlung, bezw. Dokumentgruppe.

Festzustellen, wessen Wasserzeichen vorkamen, von welcher Mühle sie herkommen und wann sie angefertigt wurden, kann zwar interessant sein, aber kann kaum zu einer näheren Fixierung des Datums beitragen. Die Datierung geschieht nämlich lediglich durch genaues und fachmännisches Vergleichen des vorhandenen Materials. Und dieses Verfahren hat auch hier zu ungemein interessanten Resultaten geführt.

Was uns Papierhistorikern an dieser Arbeit aber vielleicht am meisten gefallen kam, ist die Unmenge datierter Wasserzeichen die sie enthält und die wir anderweitig verwenden könnten! Man kann wohl sagen, dass Briefsammlungen von uns viel zu wenig beachtet worden sind. Enthalten doch Briefsammlungen meistens genaue Angaben über Verwendungsdatum und Verwendungsort.

Zwar ist es spät, aber immer noch nicht zu spät, dass wir aus einer so wertvollen Arbeit lernen.

EDO G LOEBER

Ö S J Ö F O R S - 1 9 7 7

Programkommittén för nästa års medlemsmöte med NPH har den 10 maj sammanträtt, varifrån rapporteras att mötestiden blir 4/6 - 7 ev 8/6, att det söndagen den 5/6 blir jubileumsfirande vid Ösjöfors handpappersbruk - 200 år sedan trumpetaren Lars Dristig anlade bruket, att studiebesök planeras till Silverdalen, Fröåsa/Virserum och Pauliström, m.m.

RESERVERA DAGARNA!

